

BEN OLDE MEIERINK
SASKIA VAN DOCKUM

Buitenplaatsen van de vroegere textielfabrikanten in Twente

'C'est un Parc continu; je conçois qu'autrefois on l'ait appelé le paradis des nobles'. In deze lovende woorden uitte zich reeds in de vorige eeuw een buitenlands bezoeker over het Twentse landschap. Zeker hebben de Twentse kasteel-eigenaren als grootgrondbezitters een belangrijke bijdrage geleverd aan het ontstaan van het Twentse parklandschap, maar ook een andere groep opdrachtgevers heeft een wezenlijke bijdrage geleverd aan de tot standkoming van dit 'paradijs der edelen'. Twentse industriëlen stichtten in de vorige eeuw en het begin van deze eeuw op het Twentse platteland fraaie buitenplaatsen die de kern vormen van omvangrijke landgoederen.

De wisselwerking tussen stad en platteland

Het Twentse coulissenlandschap is vrij recent ontstaan. Weinigen zullen zich realiseren dat dit landschap, dat gekenmerkt wordt door een afwisseling van loof- en naaldbossen, bouw- en weilanden, omzoomd door houtwallen en dat nu onder grote druk staat van stads- en dorpsuitbreidingen, wegeaanleg, industrieterreinen en rationalisatie in de landbouw, pas ruim een eeuw oud is.

Inmers de oudste topografische kaarten, uit het midden van de 19de eeuw daterend, laten een ander landschapsbeeld zien. Als eilandjes lagen boerenerven met hoog geboomte omringd te midden van de tot cultuur gebrachte gronden. Daarbuiten vond men de uitgestrekte nog boomloze paarsrode heidevelden. Kudden schapen onder begeleiding van een scheper zorgden met hun vraatzucht dat dit landschapsbeeld in stand werd gehouden. De 's nachts in schaapstallen gedeponeerde uitwerpselen vormden, vermengd met strooisel en heideplaggen, de basis voor de bemesting van de schrale zandige akkercomplexen. Vrijwel steeds balanceerde de boerenbevolking aan de rand van bestaansminimum. Het is derhalve niet verwonderlijk dat men reeds in de zeventiende eeuw en misschien reeds vroeger zich genoodzaakt zag zijn inkomsten tijdens de lange winteravonden aan te vullen met spinnen en weven. Hier lag de bakermat van de Twentse textielindustrie, die tot ver in de jaren '60 van de vorige eeuw het leven in de stad en op het land bepaalde.

Rond 1870 deden zich grote veranderingen op het platteland voor. De komst van de kunstmest en nieuwe voedergewassen doorbrak de vicieuze cirkel waarin zich het traditionele landbouwbedrijf bevond. De heidevelden waren niet langer nodig als weidegebied voor de schapen en winningsplaats voor de noodzakelijke heideplaggen. Daarmee was ook het instituut der marken overbodig.

De nu niet meer onontbeerlijke heidevelden werden opgekocht: in Zuid- en Midden-Twente door de adel en in Oost-Twente door de textielfabrikanten. Door kennis van de literatuur over nieuwe landbouwmethoden en het beschikbare kapitaal waren ze in tegenstelling tot de boeren in staat de zeer kapitaalsintensieve ontginningen en bebossingen uit te laten voeren.

Vooraf bij de Enschedese textielfabrikanten zien we dat met kapitaal uit de textielindustrie kapitaalsintensieve ontginningen en bebossingen worden uitgevoerd. De interesse van deze fabrikanten voor het platteland verschilde niet wezenlijk van die van de Amsterdamse kooplieden in de zeventiende eeuw, toen ze hun blik hadden gericht op het verwerven van landbouwgronden door kapitaalsintensieve projecten als inpoldering (Beemster, Purmer) en ontgronding ('s-Graveland). Evenals deze kooplieden stichtten de Twentse fabrikanten op hun nieuw verworven bezittingen verblijven die varieerden van eenvoudige heerschapskamers tot indrukwekkende landhuizen. Ontstaan en ontwikkeling van dergelijke Twentse fabrieksbuitenplaatsen willen we schetsen aan de hand van een voorbeeld: *Het Stokhorst* bij Enschede.

Het Stokhorst als voorbeeld

Tot een van de fraaiste buitenplaatsen hoort op het ogenblik de te koop aangeboden Stokhorst bij Enschede. De erfgenamen zien zich blijkbaar niet meer in staat deze fraaie buitenplaats in stand te houden. Weliswaar is het enige tijd als kantoor verhuurd, maar de familie heeft veel moeite gedaan de buitenplaats in een goede staat te houden. De geschiedenis

van 't Stokhorst is kenmerkend voor die van veel Twentse fabrieksbuitenplaatsen. De geschiedenis gaat terug tot in de achttiende eeuw toen aan de voorzijde van de reeds bestaande boerderij een heerschapskamer verrees. Hier bracht de eigenaar – een fabrikant of linnenreider uit het toen nog zeer kleine stadje Enschede – met zijn gezin de zondagmiddagen door. Een halve eeuw later kreeg men behoefte aan een iets permanenter verblijf. De heerschapskamer werd uitgebreid tot een eenvoudig buitenverblijf: twee vertrekken links en rechts van een gang en het geheel leunend tegen de boerderij. Aan de stedelijke bouwkunst ontleende elementen als een omgaand schilddak en een in Dorische orde uitgevoerde ingang gaven aan dat hier een stedeling verbleef. Interessant is te vermelden dat vanuit dit buitenhuisje de wederopbouw van het in 1862 in as gelegde Enschede werd geregeld: fabrikanten oefenden toentertijd nog het burgermeesterschap als nevenfunctie uit. Om ons een beeld te vormen hoe de Enschedese fabrieksfamilie hier leefde, hoeven we ons slechts te verdiepen in de jeugdherinneringen van *Jan Herman van Heek* (1873-1957) een lid van een bekende Enschedese fabrieksfamilie: *'Zomers brachten wij in onze jeugd steeds drie maanden en later veel langer op het 'Stroot' door. Dan verhuisde de familie meestal begin juni daarheen. Het was een grote uittocht en voor ons allen een feest. Juf vertelde dan lang vooraf 'als wij de stad weer gaan verlaten' en nooit kon ze er genoeg van vertellen. Alles hielp mee met de verhuizing en somstijds wandelden wij kinderen de afstand van vijf kilometers. Die afstand lijkt niets in dezen tijd (in 1941)*

De Hooge Boekel bij Enschede (foto A. Westerhof, Enschede).

Landhuis op de Weele te Boekelo (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

van snelle vervoersmiddelen. Toen was het een grootse reis, want ook rijwielen bestonden nog niet. Alle bedden gingen mede en een hoeveelheid huisraad bovendien. Het was een ware uittocht. En als kleine kinderen zagen wij de stad ook niet weer voor de verhuizing in september in de omgekeerde richting plaats vond. Dan was de animo minder groot... Tusschen-tijds bezochten de kleine kinderen de 'boerschool' aan de overzijde van den Tweekelersch...'

Aanvankelijk stelde men zich tevreden met het leven te midden van de agrarische bedrijvigheid, maar aan het einde van de vorige eeuw zien we langzaam een behoefte aan meer luxe. In 1889 kreeg de tuinarchitect Dirk Watez die zich onder de Twentse fabrikanten een grote clientèle verwierf van Engbert Jannink de opdracht de omgeving van de boerderij van het Stokhorst in een landschapspark te veranderen. Serpentinevormige vijvers, slingerende paden, incidenteel begeleid door groepen – en solitaire bomen, bepaalden het verrassingseffect. Tien jaar later, de beplanting had langzamerhand zijn volle karakter gekregen, gaf Jannink zijn plaatsgenoot Reygers, de opdracht een vrijstaand landhuisje te bouwen. Het werd een gebouw met verdieping onder mansardedak in eclectische stijl. Een uitgebouwd hoektorentje, erkers, veranda's en grote spiegelruit dienden er voor te zorgen dat de bewoners en ook bezoekers het gevoel kregen dat men te midden van de (geknutselde) natuur verbleef.

De Bazel

Opmerkelijk is dat men zoals op meer fabrikanenbuitenplaatsen desondanks het contact met het agrarische bedrijf niet verloor. Nog steeds werd het herenhuis, dat slechts op enkele tientallen meters van het boerderijgedeelte was verwijderd, vanuit de boerderij verzorgd: de koetsen werden er gestald, de paarden vonden er onderdak enz. Lang heeft dit huis niet aan de wensen van de eigenaren voldaan. In 1912 kreeg de bekende architect K. P. C. de Bazel de opdracht het aanwezige landhuis te vernieuwen. Als men het tegenwoordige landhuis ziet, denkt men niet dat hier een ouder gebouw is geïncorporeerd. Twee bouwlagen worden gedekt door een hoog schilddak dat wordt bekroond door een dakruitertje. Twee zijrisalieten worden verbonden door een gecombineerde veranda met balkon. Om het sterk monumentale landhuis op de juiste wijze in de gol-

vende lijnen van het landschapspark in te passen, kreeg De Bazel ondersteuning van de tuinarchitect Dirk Tersteeg die de directe omgeving van het huis voorzag van een geometrische tuin. Even buiten de eigenlijke buitenplaats verrees een dienstwoning eveneens naar ontwerp van De Bazel.

Toen in de jaren '60 langzamerhand de bijbehorende landbouwgronden onder stadsuitbreidingen verdwenen, verloor de boerderij, die om de eeuwwisseling nog sterk was uitgebreid, haar functie. Een poging om de boerderij, inclusief het nog bestaande 18de- en 19de-eeuwse buitenverblijf, een woonfunctie te geven liep vast op de starheid van de regels van het bestemmingsplan. Langzaam verviel de boerderij. Zij is inmiddels ten prooi gevallen aan de slopershamer. En we zijn bezorgd om het lot dat de villa en het park te wachten staat.

Buitenplaatsen als historische 'werkverruimende maatregel'

Uit het bovenstaande relaas is duidelijk geworden dat tussen de verschillende functies op de buitenplaats een bepaalde relatie bestaat die door haar functionele ontwikkeling is bepaald. Het is daarom hier de plaats om eens het begrip buitenplaats te definiëren. Onder een buitenplaats dienen we ieder verblijf te verstaan dat een eigenaar, niet-agrariër stichtte om voor kortere of langere tijd op het platteland te vertoeven, enerzijds om van de rust en de landelijkheid te genieten anderzijds om het beheer te voeren over de aan deze verblijven verbonden industriële landbouw- en bosbouwbedrijven. Naar het karakter en intensiteit van bewoning door de eigenaar onderscheidde men niet-permanent, semi-permanent en permanent bewoonde buitenplaatsen.

Bovenstaande definitie geeft het dynamische aspect van de Twentse fabrikanenbuitenplaats weer. De functionele en historisch bepaalde structuur was voortdurend in beweging. Uit de theekoepel op een boerenerf met enige laanstructuur of de eenvoudige jachtkamer groeide in de loop der jaren een statig landhuis met omringend park. De onstuimige groei van de textielindustrie stelde de ondernemer in staat grootgrondbezitter te worden. Het hoogtepunt in de aanleg van buitenplaatsen vond plaats tussen ongeveer 1890 en 1920. Een tweede generatie ondernemers, als groot-industriëlen niet meer de behoefte voelend, een sobere levensstijl te

voeren zoals hun ouders hadden gedaan, schiep een groot aantal buitenplaatsen met monumentale landhuizen en omvangrijke parken.

Voor de eerste wereldoorlog heeft veel betekend voor de ontwikkeling van de Twentse buitenplaats. Toen in de loop van de oorlogsjaren de katoenaanvoer door de onbeperkte duikbotenoorlog stagneerde, was een aantal fabrikanten genoodzaakt de fabrieken op halve kracht te laten draaien. Een deel van de arbeiders werd ingezet in de ontginning van de heidevelden, de bebossing en de aanleg van parken op de buitenplaatsen. Juist in deze oorlogsjaren bereikten veel buitenplaatsen door de bouw van grote landhuizen en de aanleg van uitgestrekte parken hun uiteindelijke vorm. Het is ook begrijpelijk dat de fabrikanten juist op dit moment de stad verlieten en zich min of meer permanent op hun buitenplaatsen in de nabijheid van de steden vestigden. Ook toen de fabrieken weer draaiden bleef men buiten wonen: de aanleg van verharde wegen en de opkomst van het gemotoriseerde verkeer maakte dit mogelijk. We zien dat men in deze jaren afstand doet van het stadshuis, waaraan men de voorafgaande periode zo had gehecht. Met het permanent gaan bewonen van de buitenplaats behoort het verschijnsel: semi-permanente en niet-permanente buitenplaats echter nog niet tot het verleden. Terwijl men zich permanent op de buitenplaats nabij de stad vestigde, werd veelvuldig een ver afgelegen theekoepel de plaats voor een semi-permanent landhuis (b.v. in *De Lutte*). Dit had op haar beurt weer ten gevolge dat in nog verder afgelegen buurtschappen in deze tijd nog nieuwe heerschapskamers en theekoe-pels verreesen.

De buitenplaats bedreigd

Na de tweede wereldoorlog was de periode van de buitenplaatsen voorbij. De rust en landelijkheid wordt in Zwitserland, Frankrijk of Italië gevonden. De kosten voor onderhoud, aanvankelijk gering, nemen door de stijgende lonen sterk toe. De kosten worden aanvankelijk nog gedekt door externe geldstromen uit de textielindustrie. Als in de tweede helft van de jaren '60 de textielindustrie instort, is ook de externe geldstroom opgedroogd. Veel buitenplaatsen werden verkocht aan nieuwe kapitaalcrachtige eigenaren of werden verhuurd als kantoor aan gemeenten of welzijnsinstellingen. Het park doet nog dienst als entourage voor de nieuwe bebouwing. Op Drienerlo wordt het herenhuis afgebroken, terwijl temidden van het parklandschap de derde Technische Hogeschool (Nu Universiteit Twente) verrees. Bij de *Kotten* en *Teesink* werd het park verkaveld en maakten de oorspronkelijke landhuizen en nevengebouwde plaats voor flats en bungalows. In het begin van de zeventiger jaren werd in de aan elkaar grenzende buitenplaatsen *Amelink* en *'t Bouwhuis* bij Enschede een psychiatrische inrichting gevestigd. De beide landhuizen bleven weliswaar met verandering van functie behouden, maar de landschapsparken werden overwoekerd met paviljoens voor de patiënten. Gebouwen die niet direct een functie hebben zoals boerderijen

liet men vervallen en tenslotte afbreken.

Ook buitenplaatsen in de handen van overheid leveren geen garantie op voor het behoud. Bij bezuinigingen besnoeide men op het onderhoud van tuin en park, omdat deze immers geen economische waarde meer vertegenwoordigen. Veelal wordt overgegaan tot een eenvoudiger structuur die gemakkelijker te onderhouden valt, zodat de oorspronkelijke sterk gevarieerde parkaanleg verloren gaat. Een ander fenomeen is dat kantoren veel verkeer aantrekken, waardoor men noodzaak was in het park parkeerplaatsen aan te leggen. In andere gevallen werden de buitenplaatsen veranderd in stadsparken, hetgeen echter ten koste van de landhuizen ging: Op *Kalheupink* bij Oldenzaal, *Beeklust* bij Almelo en *'t Wooldrik* bij Enschede werd het landhuis afgebroken, en mochten de parken in een sterk aan hoge recreatiedruk aangepaste vorm verder functioneren.

Zelfs wanneer de buitenplaatsen in handen komen van verenigingen die zich het behoud van landgoederen ten doel stellen zoals *Natuurmonumenten* en *Overijsselsch Landschap*, zijn de buitenplaatsen niet veilig: de parken werden als natuurterreinen beheerd en de cultuurhistorische waarde veronachtzaamd. De gebouwen als 'Fremdköper' in de beheersvorm, legden tenslotte het loodje.

Een toekomst voor de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen?

In 1983 is door (ons) in het kader van een proefonderzoek naar de Jongere Bouwkunst een onderzoek ingesteld naar het verschijnsel 'Twentse fabrikantenbuitenplaats'. Het verschijnsel was op dat moment nog vrijwel onbekend en heeft na publicatie bij de eigenaren de nodige interesse gewekt. Bij het onderzoek werd vastgesteld dat de toekomst er niet rooskleurig uitziet.

In 1983 is een vijftal particuliere buitenplaatsen in Nederland onder voorlopige bescherming van de Monumentenwet gebracht. Voordien genoten de hoofdgebouwen en misschien een enkel bijgebouw door de uit 1961 daterende monumentenwet bescherming en waren tuin en park als onderdeel van een groter landgoed met natuurwetenschappelijke waarden beschermd door de Natuurschoonwet uit 1928. Het instrumentarium voorzag echter tot op dat moment niet in bescherming van de buitenplaats als eenheid en met de voorlopige bescherming van deze vijf buitenplaatsen was het probleem als zodanig onderkend. Ongeveer twintig jaar geleden werd duidelijk dat eigenaren van landgoederen met buitenplaatsen door de hoge kostenfactor en de grote belastingdruk deze niet meer in stand kunnen houden. In overleg met de overheid heeft een aantal particuliere eigenaren zich verenigd in de *Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB)*, om zo een platform te creëren voor het overleg met de Rijksoverheid. In het afgelopen decennium zijn voor het voortbestaan van de historische buitenplaatsen een aantal randvoorwaarden geschapen. Reeds in 1977 kwam er een regeling tot stand voor de subsidiëring van achterstallig onderhoud van historische tuinen en parken. In 1982

werden nog een aantal structurele arbeidsplaatsen geschapen voor onderhoud van de historische tuinen en parken van de aangesloten.

Het geheel is een positieve ontwikkeling die helaas weinig hoop geeft voor de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen. De belangen van de eigenaren van de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen worden niet door de Stichting voor Particuliere Historische Buitenplaatsen behartigd, omdat de regelingen die getroffen zijn, zich richten op de buitenplaatsen van vóór 1850, waarbij vrijwel altijd het huis op de lijst van beschermde monumenten voorkomt. Met uitzondering van de villa *Schuttersveld* (1830) in Enschede, vinden we geen enkele fabrikantenvilla op de lijst van beschermde monumenten. Wellicht

ling voor kleine herstellingen op buitenplaatsen weer is opgeheven. Hoewel bedoeld voor de oudere buitenplaatsen kon ook bij het herstel van vijvers van het *Hoge Boekel* (ca. 1925) gebruik worden gemaakt van deze regeling. Met behulp van subsidieregeling voor kleine elementen op boerenerven kon de uit 1881 daterende theeoepel van *'De Welle'* worden hersteld.

Om de eigenaren van de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen de helpende hand te bieden in 'subsidie- en regelingenland' is enige tijd geleden de werkgroep 'Fabrikantenbuitenplaatsen' gevormd. Om niet weer een schijf en organisatie in het leven te roepen, is de werkgroep bij een bestaande organisatie ondergebracht, name-

Landhuis op het Amelink (foto A. Westerhof, Enschede).

zal in de toekomst een aantal landhuizen worden beschermd, maar de onduidelijkheid rond de decentralisatie van het monumentenbeleid voorspelt nog geen glorieuze toekomst voor de fabrikantenbuitenplaatsen.

Intussen is door *Drs. Bonica Zijlstra* in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting een inventarisatie van de jongere tuinarchitectuur uitgevoerd, waarbij het de bedoeling was na te gaan welke bijzondere particuliere tuinen en parken nog aanwezig zijn en voor welke tuinen het nodig is ze veilig te stellen. Uit het onderzoek werd duidelijk dat de tuinen en parken van de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen een belangrijke plaats innemen binnen de Nederlandse jongere tuinarchitectuur. Op het ogenblik worden in het kader van het Monumenteninventarisatieplan voor Overijssel de gebouwde elementen van de buitenplaats opnieuw geïnventariseerd. De tuinen en parken krijgen hierbij vrijwel geen aandacht waardoor het gevaar aanwezig is dat de bebouwing en de groene elementen als twee afzonderlijke eenheden worden behandeld en gewaardeerd, waarbij de essentiële eenheid van de buitenplaats verwaarloosd wordt of onvoldoende aandacht krijgt.

Jammer

Teleurstellend is dat de door de Provincie Overijssel ingestelde subsidieregeling

het 'Overleg voor landelijk eigendom in Overijssel', een organisatie waar het merendeel van de eigenaren van buitenplaatsen reeds bij is aangesloten. De werkgroep is op het ogenblik ook druk bezig met het fenomeen de Twentse fabrikantenbuitenplaats meer bekendheid te geven onder de bevolking. Het zou te wensen zijn dat deze werkgroep onder de voor het doel meer geëigende vlag van de Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen zou varen.

Besluit

Ondanks velen die zich beijeren voor het behoud van de monumenten van bedrijf en techniek zal in afzienbare tijd het textielverleden uit het stadsbeeld verdwenen zijn. Op grote schaal worden op het ogenblik de textielkolossen die het stadsbeeld in Twente bijna anderhalve eeuw hebben bepaald, gesloopt en vervangen door omvangrijke woningbouwprojecten. Curieus genoeg zal men dan de overblijfselen van de textielindustrie niet meer in de stad maar op het land vinden: de buitenplaatsen en landgoederen van de vroegere textielabrikanten. ■

Ben Olde Meierink is architectuur-historicus te Berlijn.

Saskia van Dockum is student archeologie, lid van de redactieraad van Heemschut en m.i.v. dit nummer medewerker.